

הרב יעקב אפשטיין

עץ שגדל במקום הפקר - דינו לערלה

שאלה

מטיילים שהגיעו בסיוריהם לבוסתנים ובהם אילנות צעירים שצמחו מאליהם (כגון גפן שהוברכה או עצים שגדלו מגרעיני מטיילי או שבעלי חיים גרמו לגידולם), ועל האילנות פירות, האם צריכים לחשוש לערלה ולהימנע מאכילתם (כדין ספק דאורייתא לחומרא)?

א. 'העולה מאליו' - חייב בערלה

נאמר במשנה במסכת ערלה (פ"א מ"ב):

...הנוטע לרבים חייב ר' יהודה פוטר. הנוטע ברה"ר... והעולה מאליו חייב

בערלה.

מפרש הריבמ"ן:

והעולה מאליו חייב בעורלה. דכת' כל עץ. א"ר יוחנן בש"ר שמעון בן יהוצדק גפן שעלת במקום חורשין פטורה מן הערלה, א"ר יוסי ואפ"י נטעה, ואקשי' והתנינן העולה מאליו חייב בערלה, ופריק תמן בשעלו במקום יישוב, ברם הכא עלת במקום חורשין, על כן פטור, א"ר אלעזר הדא דאת אמ' בשאינה עושה כדי טפילתה, אבל אם היתה עושה כדי טפילתה חייב.

וכן כתבו הר"ש, הרא"ש, רע"ב ובעל תפא"י.

עולה מכאן שכל עץ שנותן פירות, בין שנטעוהו ובין שעלה מאליו, חייב בערלה, פרט לזה שאינו עולה במקום יישוב. ואף העולה במקום חורשים, אם עושה כדי טיפולו חייב בערלה. ולפי ר' יוסי אפילו נטע גפן במקום חורשין - פטורה מערלה.

שיטת הראשונים מבוססת על הירושלמי (ערלה פ"א ה"א):

רבי יוחנן בשם ר"ש בן יוצדק גפן שעלת במקום חורשין פטורה מן הערלה. אמר ר' יוסי אפילו נטעה. והתנינן העולה מאליו חייב בערלה. תמן כשנטעה במקום יישוב ברם הכא שנטעה במקום חורשין. אמר רבי ליעזר הדא דתימר

1. בריבמ"ן: 'שעלתה... שעלתה'. בירושלמי לפנינו: 'שנטעה... שנטעה'. גרסת הר"ש: 'שנטען... שנטען'. והנפקא מינה בין הריבמ"ן והר"ש היא האם הלכה כר' יוסי, ואף הנוטע במקום חורשים פטור מערלה, ודינו לפי כדי נפילתו. הגרסה ב'אור זרוע' (ח"א, סי' שיד) כמו בירושלמי לפנינו, ולא כמו הריבמ"ן.

כשאינה עושה כדי טפילתה אבל אם היתה עושה כדי טפילתה חייבת. הירושלמי פותח ב'עלתה מאליה' וממשיך ב'נטעה', ומבאר שהחילוק אינו בין 'עלה מאליו' ל'נטעו' ולא לפי מקום העלייה, אלא לפי מקום הנטיעה ושווי הפירות. ביאר ה'פני משה' (ערלה פ"א):

הדא דתימר. דפטורין דוקא בשאינה עושה כדי טפילתה² אם רוצה להטפל בפירותיה ולהביאן למקום היישוב אבל אם הוא עושה כל כך שיש בה כדי טפולה להביאן למקום היישוב חייבת בערלה דהויא כאלו בתחילה עומדת במקום היישוב היא.

נראה מדבריהם שהעיקרון הוא שכל אילן חייב בערלה, בין אם עלה מאליו ובין אם נטעו מאן דהו³, ורק אילן שעלה מאליו, ומעולם לא היו לפירותיו חשיבות, ולא משתלם להביא מפירותיו למכירה ולאכילה ביישוב - פטור, ונחשב כאילן סרק, ועל כן אין מונים לו ערלה. אילן העולה מאליו בתוך יישוב חייב בערלה, אפילו אין בפירותיו כדי טיפול. מסייע לפירושם לשון הבבלי בסוטה (מג ע"ב), שם מובא: 'מידי דהוה אעלו מאיליהן, דתנן: עלו מאיליהן - חייבין בערלה'. ומפרש רש"י: 'מידי דהוה אעלו מאיליהן - דבשעת נטיעה ליכא כוונה'. עולה מרש"י כשיטת הראשונים שהובאו לעיל, שעקרונות אף מה שלא ניטע בכוונה ואפילו מה שעלה מאליו - חייב בערלה, ונראה שאף הוא יסכים לשיטת הירושלמי והראשונים, שבמקום חורשים פטור מן הערלה ונחשב כעץ סרק. ונראה שכן סברו הגאונים (תשובות הגאונים החדשות, עמנואל [אופק] סי' עד), וכן 'שאלתות דרב אחאי' (פר' קדושים שאילתא ק), שאין הבדל בין מקרה שהעץ ניטע למקרה שהעץ גדל מעצמו, והם לא הזכירו את הבחנת הירושלמי בקשר לשווי הפירות. הרא"ש פסק ב'הלכות קטנות' (הל' ערלה סי' א):

והעולה מאליו מפרש בירו' דוקא במקום יישוב אבל במקום חורשין לא אם אין עושין כדי טיפול להטפל בהן להביאו לישוב. ונראה שקיבל את גירסת הריבמ"ן, ולכן דווקא ב'עולה מאליו' פטור מקום חורשין, אם לא עושה כדי טיפול. ואילו בנו הטור (יו"ד סוף סי' רצד) כתב: העולה מאליו ביישוב חייב ובמדבר ל"ש עולה מאליו ול"ש נטעו אינו חייב אא"כ עושה טפילה כדי להביא פירותיו לישוב. ונראה שמצטרף לדברי הראשונים לעיל לגבי 'עולה מאליו' או 'ניטע במקום חורשים', וזאת לפי הגרסה בירושלמי (ולא כריבמ"ן).

2. הר"ש גורס 'כדי נפילתה', ונראה לפי שאר כל הראשונים שזו טעות.
3. ובעיקר עפ"י הגרסה בירושלמי ובר"ש, שאינה מבחינה בין 'עלה מאליו' ל'ניטע', עי' לעיל הערה 1.

ב. 'העולה מאליו' – פטור מן הערלה

בספרי (קדושים פרשתא ג, ב) נאמר: 'ונטעתם פרט לעולה מאליו'. משמע ש'עולה מאליו' פטור מערלה מפני שאין כוונה בנטיעתו. ולא חלקו לפי מקום העלייה⁴. וכן בפסיקתא זוטרתא (ויקרא, קדושים נד ע"ב): 'ונטעתם – פרט לעולה מאליו'. לפי שיטה זו, 'עולה מאליו' פטור מערלה מפני שלא ניטע בכוונת אדם, ורק הניטע בכוונת אדם לשם פירות, אפילו על ידי נוכרי – חייב בערלה. בתוספתא (ליברמן, ערלה פ"א ה"ב) נאמר:

הנוטע לרבים חייב ור' יהודה פוטר ר' שמעון בן לעזר משמו הנוטע לרבים חייב בערלה [העולה לרבים מאליו פטור מן הערלה]. לפי התוספתא משמע שלפי ת"ק ור' שמעון בן אלעזר, הנוטע לרבים חייב בערלה. ו'העולה מעצמו לרבים' (או לפי חלק מהגרסאות 'ברשות הרבים'⁵) לפי כל התנאים – פטור מן הערלה.

בפשטות עולות מן המקורות שלוש שיטות:
א. שיטת הירושלמי והראשונים שצידדו בה, שכל האילנות שעלו מאליהם חייבים בערלה פרט לאותם שעלו או שניטעו במקום חורשים, ופירותיהם מועטים או שהם באיכות ירודה, ועל כן לא משתלם לקוטפם ולהביאם לעיר.
ב. שיטת הספרי והפסיקתא זוטרתא שפוטרת כל אילן שעלה מאליו.
ג. שיטת התוספתא ש'העולה מאליו לרבים' (או 'ברשות הרבים') פטור מערלה.

ספר 'ראים' (ס' עה [דפוס ישן - קפד]) הסביר כך:
ונטעתם פרט לעולה מאליו פי' לרבים, וכתב כדתיניא בתוספתא העולה מאליו לרבים פטור מן הערלה, אבל העולה מאליה חייב וטעמא כיון דליחיד הוא נראה כנוטעם ותניא ונטעתם אין לי אלא נטוע, הבא מאליו מנין ת"ל כל עץ. ואחר שריבה הכתוב ומיעט לא מסרו הכתוב אלא לחכמים.

4. ה'תורה תמימה' (הערות ויקרא פי"ט הערה קעו) לאחר שהביא דרשת הספרא, כתב: 'ובמשנה ב' פ"א דערלה איתא להיפך, דעולה מאליו חייב בערלה, וכתבו המפרשים דהמשנה איירי בעולה מאליו בישוב, והתוספתא איירי בעולה מאליו במקום יערים ומדבר. וטעם החלוק נראה דבמקום ישוב יש יותר לתלות שבאיזה זמן מן הזמנים נטעו בזה המקום, משא"כ ביערים ומדבריות, אמנם לפי"ז צ"ל דבחול פטור לעולם אפילו בישוב, כיון דאפשר שיעלה גם מאליו ממש, וראיה דעולה גם במדבריות, וא"כ עכ"פ ספיקא הוי, וספק ערלה בחול"ל מותר כמשכ"ל. אמנם הרמב"ם בפ"י ה"ה ממע"ש לא כתב החלוק בין ישוב למדבר אלא בין רשות היחיד לרה"ר, וכ"מ בתוספתא, ולא נתבאר לי היטב טעם לחלוק זה'.

5. ה'באר שבע' (סוטה מג ע"ב) כתב: 'עלו מאליהן חייבין בערלה. וא"ת דהא תניא בספרא (שם) ונטעתם פרט לעולה מאליו. כבר תירץ הרמב"ם ז"ל בפרק קמא דערלה (משנה ב') דמתניתין איירי ברשות היחיד והברייתא איירי ברשות הרבים, וכן אמרו בפירוש בתוספתא (ערלה פ"א ה"ב) העולה מאליו לרבים פטור מן הערלה. ולי נראה לתרץ אידי ברשות היחיד או אידי ברשות הרבים, ומתניתין איירי במקום ישוב והברייתא איירי במקום חורשין, וכהאי גוונא תירץ בירושלמי (ערלה שם). וחילוקו אינו נראה. מקום חורשין הוא הפקר לכל, ואינו רשות היחיד.

6. עי' לקמן בביאור הגר"א על השו"ע, שביאר שהכול מדברי רשב"א.

ה'יראים' לא ביאר מה דעתו לגבי הירושלמי וכדי טיפולו, אולם מבואר בדבריו ש'עולה מאליו' הוא מצב אמצעי המסור לחכמים, והם החליטו שאילן העולה ברשות הרבים או עבור הרבים, פטור מערלה (על פי התוספתא והספרא), ואילן העולה ברשות היחיד חייב בערלה (על פי המשנה). ונראה שמעיקר הדין 'העולה מאליו' היה צריך להיות פטור בכל מקום, אולם כיוון שעלה ברשות היחיד - נראה כנטעו ולכן חייבוהו חכמים, ומסרן הכתוב לחכמים.⁷

ג. שיטת הרמב"ם

פסיקת הרמב"ם (הל' מע"ש ונ"ר פ"י ה"ה-ה"ו) צריכה ביאור, וזו לשונו: הנוטע ברשות הרבים או בספינה, והעולה מאליו⁸ ברשות היחיד⁹, ועכו"ם שנטע בין לישראל בין לעצמו, והגזלן שנטע - חייבין בערלה וברבעי. העולה מאליו¹⁰ במקום טרשים¹¹ - פטור, אפילו הנוטע במקום שאינו יישוב¹² - פטור, והוא שלא יהיה עושה כדי טיפול, שייטפל בפירותיו עד שיביאן ליישוב, אבל אם עושה כדי טיפולם - חייב בערלה. בחינת סידור ההלכה ברמב"ם, מלמדת שבהלכה הראשונה עסק בכל החייבים בערלה, וכלל בהם 'עולה מאליו' ברשות היחיד. בהלכה הבאה עסק במקום שאינו יישוב ובה הפריד בין 'עולה מאליו', שתמיד פטור, לבין 'נוטע', שאם יש בו כדי טיפולו - חייב.

7. עי' מאמרי 'מסרן הכתוב לחכמים', חבל נחלתו ח"א סי' ה. מקרה זה לא הובא שם.
8. אבן האזל (הל' שכנים פ"ד) כתב בטעם הרמב"ם: 'לכן נראה דטעמא משום דאילן מאכל שעלה מאליו בודאי הוא ע"י גרעין שהשליכו בלא כונה, ולכן ברה"י אמרינן דכיון דניחא ליה הוי כמו נטיעה, אבל כשהשליך אחד ברה"ה לא איכפת ליה בזה ולא הוי כמו נטיעה'.
9. ה"י (יו"ד סי' רצד) הקשה: 'כתב הרמב"ם בפירוש המשנה (שם) דהא דתנן העולה מאליו חייב בתנאי שיהיה צומח ברשות היחיד אבל עולה מאליו ברשות הרבים פטור ועל זה אמרו בספרי (קדושים פרשתא ג אות ב) ונטעתם פרט לעולה מאליו וכן אמרו בפירוש בתוספתא (ערלה פ"א ה"ב) העולה מאליו לרבים פטור עכ"ל ולא ידעתי למה לא כתבו בחיבורו'. ודברי ה"י אינם מובנים לענ"ד, הרי הרמב"ם כתב בפירוש ש'העולה מאליו' ברשות היחיד - חייב, ומכאן ש'עולה לרבים' פטור, וצ"ע. וכן כתב הרדב"ז: 'ולא הוצרך רבינו לפרש זה שהרי כתב והעולה מאליו ברשות היחיד חייב ומשמע שפיר שאם עלה מאליו ברה"ה פטור'.
10. עי' שו"ת דובב מישרים (ח"ד ליקוטי תשובות והערות ח"ב), שמסביר בעלייה במקום חורשין וטרשין את החרוב של רשב"י, וכן עי' דרך אמונה - ביאור ההלכה (הל' מע"ש פ"י ה"ו, ד"ה והעולה מאליו) שדן באותה שאלה.
11. הרדב"ז תיקן נוסח הרמב"ם שלפנינו וזו לשונו: 'אלא דקשיא לי מאי שנא טרשין דפטור והלא חברון טרשין היא וכי נאמר שהיא פטור מן הערלה אלא ודאי ט"ס הוא וכן צריך להיות חורשין והוא היער והכי איתא בירושלמי'. המהר"י קורקוס גרס 'טרשין', אולם הכס"מ גרס ברמב"ם 'חורשים', ועי' ברכ"י ס"ק יט. ולשון האורחות חיים (הל' ערלה ונ"ר אות א) היא: 'העולה מאליו ביערים פטור' ומסייעת לרדב"ז, כידוע שהרבה מדברי האורחות חיים לקוחים מהרמב"ם.
12. כך ביאר המב"ט בקרית ספר (הל' מע"ש פ"י) את שיטת הרמב"ם: 'העולה מאליו דכיון דעולה ברשות היחיד ובמקום ישוב חייב דלא קפדינן אלא במקום ראוי לנטיעה שהוא ישוב ונכרי שנטע בארץ ישראל כדרשין מדכתיב כל עץ להביא את שנטעו נכרים משבאו ישראל לארץ וגזלן נמי אין קרקע נגזלת ולא גרע מעלה מאליו במקום יישוב דחייב ואם היה עושה כדי טיפולו חייב בערלה דהא הוי כיישוב ואי לאו הכי פטור דכתיב ונטעתם פרט לעולה מאליו במקום חורשים'.

שני הבדלים בין הרמב"ם לראשונים שהובאו לעיל. ההבדל האחד הוא שלדעת הרמב"ם, 'העולה מאליו' דווקא ברשות היחיד – חייב, אבל ברשות הרבים משמע שפטור, ואילו שאר הראשונים לא הבדילו בין רשות הרבים לרשות היחיד (ומהתוספתא משמע שפטור ברשות הרבים). ההבדל השני הוא שהרמב"ם פסק שבמקום שאינו יישוב, אילן שיש בו כדי טיפולו חייב **דווקא אם ניטע שם**, אבל אם עלה מאליו משמע **שפטור** לגמרי. ולשאר הראשונים אף אם עלה מאליו, רק אם אין בו כדי טיפולו – פטור מערלה.

נראה שדבריו בי"ד החזקה מתאימים עם דבריו בפירוש המשנה. וכך כתב שם:

והעולה מאליו, הוא הצומח בלי שיטעו אותו. **ובתנאי שיצמח ברשות היחיד**, אבל עולה מאליו לרבים אינו חייב בערלה ועל זה אמרו בספרא ונטעתם פרט לעולה מאליו. ובפירוש ביארו בתוספתא ואמרו **העולה מאליו לרבים פטור מן הערלה**.

עולה מדבריו ש'העולה מאליו' במקום הפקר או במקום השייך לרבים, פטור מערלה, ואפילו אם יש בהם 'כדי טיפולו', שיכול להביאם ליישוב. ונראה שהחיוב ב'עולה מאליו' ברשות היחיד הוא מפני שדעתו עליו, ורוצה בקיומו ובפירותיו, אבל אילן העולה ברשות הרבים או במקום השייך לרבים או במקום הפקר – אין בעלים אשר יוכלו לרצות בגידולו, ולכן פטור. **ו'הנוטע'** ברשות הרבים או לרבים, אם עושה כדי טיפולו, אפילו במקום חורשים – חייב, שכן דעתו של הנוטע עליו ויש חשיבות לפירות.

הרמב"ם בפה"מ הסביר מה הם מקורותיו לשיטתו: הספרא והתוספתא. את הפטור של הספרא הוא מסביר כפי התוספתא, **לגבי 'העולה מאליו' לרבים**. ואילו את הירושלמי הוא מסביר **לגבי נוטע** ברשות הרבים וכד', שפטור אם אין בו בכדי טיפולו.

הרמב"ם התאים את כל המקורות התנאיים והאמוראיים זה לזה. הספרא והתוספתא שניהם עוסקים ב'עולה מאליו' לרבים, המשנה עוסקת ב'עולה מאליו' ברשות היחיד, הירושלמי הבחין בין מקום חורשין למקום יישוב, ולגבי 'כדי טיפולו', הוא דווקא בנוטע. כשנמצא את טעמי השיטות נראה שלפי שיטת הראשונים והגאונים, כל אילן שניטע או עלה מאליו אך יש ערך לפירותיו – חייב בערלה ורק אילן שעלה במקום חורשים כאשר אין ערך לפירותיו, אפילו ניטע בידי אדם – פטור. לעומת זאת לשיטת הרמב"ם יש דין 'ונטעתם' המחייב בערלה רק את הניטע בכונה לפירותיו, ולכן 'עולה מאליו' באופן עקרוני פטור, אלא אם כן עלה ברשות היחיד, שכן שם הוא מחשיבו. וכל הניטע חייב בערלה, וברשות הרבים או לצורך הרבים – פטור, מפני שאינו לצורך הנוטע, אלא אם כן יש בפירותיו כדי טיפולם ואז אחרים ייהנו מפירותיו.

ד. פסיקת האחרונים

פסק השולחן ערוך (יו"ד סי' רצד סעי' כז):

העולה מאליו (ברשות היחיד, חייב¹³). במקום טרשים¹⁴, (פי' סלעים חזקים וקשים), פטור. אפילו הנוטע במקום שאינו ישוב, פטור, והוא שלא יהיה עושה כדי טיפול שמטפל בפירותיו עד שמביאם לישוב. אבל אם היה עושה כדי טיפול, חייב.

לשון השו"ע היא כמעט העתקה מדויקת של הרמב"ם, שחילק זאת לשתי הלכות (כפי שבארנו לעיל), אמנם הדגשים שונים. השו"ע העמיד מקום טרשים בתור ניגוד לרשות היחיד, והרמב"ם לא העמיד כך, ומשמע ממנו שכל 'עולה מאליו' ברשות הרבים - פטור. הש"ך (ס"ק לה) ביאר כך:

במקום טרשים פטור - אבל בישוב אפילו עולה מאליו חייב דמסתמא ע"י עבודת אדמה שעבדו מתחלה עלה.

בביאור הגר"א (ס"ק סה, סו) נכתב:

העולה מאליו ברה"י. כרשב"א בתוספתא ובירושלמי הנ"ל. וכתב הכ"מ משום דבת"כ תניא ונטעתם פרט לעולה מאליו וכדי של"ת אמתני' ע"כ צ"ל דגם מתני' כה"ג דרשב"א ברה"י היא. אפי' הנוטע כו'. כר' יוסי בירושלמי כנ"ל.

עולה מדברי הגר"א שמה שנאמר במשנה 'עולה מאליו חייב בערלה', נאמר על רשות היחיד, ומה שנאמר ב'תורת כהנים' ש'עולה מאליו' פטור, מתבאר לפי התוספתא שנאמר על 'עולה ברשות הרבים' או במקום הפקר. והנוטע במקום שאינו ראוי לגידול ורחוק מהיישוב - פטור, אלא אם כן משתלם לו הטיפול בפירות. ונראה שהגר"א הבין את הב"י כשיטת הרמב"ם.

ועיין שו"ת אגרות משה (יו"ד ח"א סי' קפו), שו"ת מנחת שלמה (ח"א סי' ט), שו"ת שבט הלוי (ח"ב סי' קסג).

מסקנה

נראה שהמטייל בהרים ובמדבריות בארץ ישראל ומוצא אילן הנותן פירות שהוא ספק ערלה, מותר לו לאוכלם, כיוון שהאילן אינו במקום יישוב ואין בפירותיו כדי טיפול.

13. הנמצא בסוגריים הוא הוספה שלא הייתה לפני הברכ"י (ס"ק יח), ותמה על כך מאד.
14. קצ"ע שבכס"מ כתב 'חורשים' וכאן חזר לגרסת הרמב"ם 'טרשים', וצ"ב. ועל בברכ"י ס"ק יט, שם עסק בכך.